

УДК 261.7

О. А. Спис
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та історії науки і техніки
Державного економіко-технологічного університету транспорту

РОЛЬ ЦЕРКВИ У ПРОЦЕСІ НАЦІЄТВОРЕННЯ: УКРАЇНСЬКИЙ ВАРІАНТ

У ХХІ столітті, коли під впливом глобалізації світ де-націоналізується, а постмодерністські процеси внесли свої корективи до поняття категорії свободи настільки, що відбулося зміщення пріоритетів у ієрархії цінностей, питання національної ідеї набуває нового забарвлення і ще більшої актуальності. Осмислюючи неоднозначну, але завжди вагомую роль церкви, яку вона відіграла на різних етапах історії у становленні нації, стає зрозумілим, що церква не стоїть осторонь від національного життя. Як співвідносяться між собою релігія і нація сьогодні? Яка ж із церков на українській поліконфесійній арені відіграє роль національної церкви з метою допомогти українській нації виконати свою місію у бурхливому морі національних світових процесів? Відповідь на поставлені питання потрібно шукати у розв'язанні цілої низки проблем: чи достатньо консолідована українська нація, щоб сформулювати спільну ідею? Наскільки вона, нація, є релігійно освіченою щодо вибору тієї релігійної моделі на поліконфесійній карті України, яка допоможе нації не просто утримати основний стрижень, а й зміцнити його.

Питанням церкви та процесу націєтворення займалися і займаються солідна когорта вітчизняних богословів, науковців, суспільно-громадських діячів як минулого, так і сучасності: митрополит Іларіон, І. Огієнко, А. Шептицький, В. Липинський, А. Річинський, І. Власовський, Я. Дашкевич, М. Міхновський, Ю. Вассиян, М. Драгоманов, М. Грушевський, А. Колодний, Ф. Филипович, В. Єленський, П. Яроцький, С. Здіорук, О. Шуба, П. Кралюк, О. Саган, П. Павленко, О. Недавні та інші.

Коло етнорелігійної проблематики, напевно, найповніше окреслює відома дослідниця сучасних релігійних процесів Л. Филипович. Ось деякі з цих питань, які пропонує науковець: що є визначальним у взаємовідносинах – нація формує релігію чи релігія націю? Як це відбувається? Які механізми цього впливу? Як впливає міра самоусвідомлення особою своєї релігійності на визнання нею своєї національної належності? Що дає людині усвідомлення належності до певної нації і релігії, чи це одне й те саме? Чи завжди збігається етнічна й релігійна ідентичність, а якщо збігається, то чому не відбувається їх повне ототожнення? Як складаються відносини особи та етносу в релігійному полі, чиї інтереси – особи чи етносу – мають бути пріоритетними під час вибору віри, під час її сповідання? [7, с. 20]

Отже, дослідження непростих відносин церкви і нації є вагомим завданням для вітчизняних релігієзнавців, істориків, психологів, політологів, філософів, соціологів. Актуальність обраної теми полягає у тому, що на сьогодні питання ролі церкви у процесі формування української нації, враховуючи специфіку української психології, геополітичного становища й особливостей культурного середовища, залишається відкритим.

Мета статті – проаналізувати запропоновані вітчизняними дослідниками моделі поняття «національна церква» в контексті співвідношення релігії і нації як в історичному аспекті, так і в реалії сьогодення.

Ще 4–5 років тому в ідеологічному житті суспільства не було чітко окресленої української національної ідеї, яка стала б стрижневою основою інтегративної суспільної ідеології, що впливала б на формування громадянської позиції окремої особистості, на її самосвідомість, а також на всі процеси, що відбуваються в Україні. Через кожні 5–10 років правлячими колами країни визначались нові шляхи розвитку українського народу, досить часто суперечливі один одному. У політичних колах стало модним залучати відповідно до своїх інтересів ту чи іншу церкву.

До 2014 року найбільша в країні УПЦ МП брала участь у новому геополітичному проєкті Російської Православної Церкви під назвою «возрождение Русского мира», виголошеного Патріархом Кірілом. На українське православне середовище робились серйозні ставки з північної столиці, яке мало стати найвагомішим чинником у реалізації вказаного проєкту. Проте, виходячи з контент-аналізу української періодики, чисельних інтернет-сайтів, матеріалів наукових конференцій, усі вищевказані події, які відбувались у релігійному християнському просторі України, до спільного національного знаменника не вели. Тут треба брати до уваги особливості часу, в якому ми живемо, де фактор високої інформаційності і комунікативності спрацював проти всіх тих процесів, які відбувались.

З 2014 року Майдан змінив ідеологічну ситуацію у країні. Розрив із Москвою, цього разу вже й економічний, перенаправлення курсу від «Русского мира» до Європейського Союзу знову надали питанню побудови суверенної України високої актуальності, національна ідея набула вагомого значення.

Незважаючи на невдалі попередні історичні спроби, поряд з національною ідеєю створення національної релігійної організації в Україні набуває нового звучання. Проте пригадаємо, що будь-які намагання в історії України створити на українських землях єдину християнську національну церкву закінчувалися поразкою.

Не стало державною релігією православ'я, запроваджене Володимиром Великим, оскільки стара віра – язичництво наскільки міцно утримувала свої позиції, що досить глибоко закарбувала свої елементи в новоприйнятій релігії, продовжуючи впливати на розвиток народної культури. Не сприяла консолідації нації і Берестейська унія 1596 р., внаслідок якої не тільки не стерлися відмінності між православ'ям і католицизмом, а і сформувалася ще одна – греко-католицька церква. Не мала успіху спроба утворення союзу православного духовництва під керівництвом князя К. Острозького з протестантами – лютеранами, кальвіністами і чеськими братами у Вільно. Не знайшла свого втілення у житті у першій третині XVII ст. мета поєднання двох церков на основі «генерального замирення» митрополитів Йосипа Рутського – з боку Греко-Католицької та Петра Могили – з Православної церков. Не була сприйнята широкими колами віруючих і ідея «справедливої унії» (об'єднання православних і греко-католиків) М. Смотрицького впродовж XVII ст.

Неоднозначним був і вплив церкви на формування єдності українського народу, тобто релігія часто була в історії то інтегруючим, то дезінтегруючим чинником. Інколи національний підйом «пробуджував» церкву, інколи церковні реформи ставали націєтворчим чинником. Наприклад, церква, утворена Берестейською унією, яка ставила за мету стати оберегом національного самозбереження українців, упродовж 250 років не змогла її виконати. І лише з середини XIX ст., як пише відомий дослідник П. Яроцький, «під впливом національно свідомої галицької інтелігенції Греко-Католицька Церква інтегрувалася у галицьке суспільство, стала сприйматися ним як національна церква» [8, с. 102].

Деградацією українського православ'я і, як наслідок, деформацією української православної самосвідомості, зрощенням українського народу характеризується і досить довгий період в історії Православної церкви, відлік якого почався від 1686 року (від включення Київської митрополії до Московської патріархії). Такий стан православної церкви не просто не сприяв єдності народу, а й став однією з вагомих причин прийняття нової віри – протестантизму в задоволен-

ня своїх духовних потреб тисячами українців, які виявились у стрімкому розвитку протестантського руху в Україні в другій половині XIX – XX ст.

Досліджуючи консолідуючу роль церкви в житті української нації, варто було б відзначити вагомий вплив не цілої інституції, а високі духовні, інтелектуальні й організуючі складові окремих церковних провідників, які ввійшли в історію як видатні філософи, богослови та суспільно-громадські діячі. Безумовно, це перший Київський митрополит Іларіон, митрополити Української Православної Церкви – П. Могила, Греко-Католицької Церкви – А. Шептицький, Й. Сліпий, діяч православно-автокефалістських процесів А. Річинський.

У наш час такими провідниками нації можна назвати патріарха УПЦ КП Філарета, патріархів УГКЦ Любомира Гузара та Святослава Шевчука, єпископа ЦХВС Михайла Паночка.

Проте актуальним і відкритим залишається питання: чи може сьогодні українська нація бути об'єднаною домінуючою православною церквою? Українське православ'я переживає знову не кращі часи, незважаючи на провідні позиції серед інших конфесій, тисячі відбудованих і побудованих культових споруд, серйозну підтримку провідними структурами. По-перше, це пов'язано з неоднорідністю православного середовища, а також із тим, що конфесія не охоплює всього населення. Адже не всі громадяни є релігійними, і не всі віруючі – православними. Станом на початок 2016 року в релігійній мережі України християнство представлено 34 664 одиницями, що складає 97% від загальної кількості релігійних інституцій. З них: православні релігійні організації – 19 210 одиниць (55,4% від християнських організацій), католицькі релігійні організації – 5 106 одиниць (14,7%), протестантські релігійні організації – 10 348 одиниць (29,9%) [10].

Враховуючи те, що Україна є поліконфесійною державою, напевно, єдиним правильним вибором для церкви буде лишатися на позиціях паулінізму. В контексті питання співіснування різних церков корисно звернутись до першого українського філософа, блискучого богослова, ідеолога Київського християнства Іларіона. Концепція митрополита прямо протилежна прагненню домінувати на той час церков – Римської, Константинопольської, згодом і Московської – до обраності і винятковості. Історія вкотре вчить, що як тільки церква відходить від позицій паулінізму, то відразу впадає у гордість, шовінізм, що є немислимим у християнстві.

Церкву, яка впродовж тривалого часу лишається інституцією авторитетною серед народу, вкотре хочуть використати то національні, то політичні партії. І зрозуміло, для церкви під гаслом послужити своєму народові є велика спокуса бути домінуючою. Але місія церкви не в налагодженні порядку у земних справах, а в духовному спасінні людей. Ці уроки добре подані ще так званим Київським християнством. Перший Київський митрополит Іларіон чітко розумів, що світська влада повинна дбати про державні, загальнонародні справи, а церковна, віроповчальна, пастирська влада – про добро душ. Однак за нагальної потреби духовні наставники повинні нагадувати і світській владі про її обов'язки, оскільки духовна влада відповідає за моральний стан народу. Про «вміння обходитись без залежності від влади» як надзвичайно важливу умову на всіх етапах розвитку церкви писав відомий соціолог, політолог, філософ к. XIX – початку XX ст. В. Липинський. У наш час політизація релігії є об'єктивною реальністю. Але в будь-яку епоху свого земного буття церква покликана бути над політикою, інакше не зможе бути індикатором для виявлення морального стану суспільства. З цього приводу В. Липинський писав так: «Сила і авторитет церкви слабне тим більше, чим більше духовенство даної церкви привневолене займатися справами земними, політичними» [5, с. 68].

У низці складових для збереження авторитету церкви у суспільстві мислитель виокремив ще й освітній чинник [5, с. 32]. Відсутність (хоча на певних етапах історії це було й не з вини церкви) такого чинника, як освіта, на певний час

уповільнила її (церкви) місію, оскільки духовенство було неспроможним працювати з елітою нації. Роль церкви у формуванні української національної еліти – це окреме дослідження. Але в контексті нашої теми воно є надзвичайно вагомим, оскільки «саме еліта, – пише сучасний дослідник К. Надзельський, – у найкращий спосіб розробляє національну ідею і здатна повести за собою народні маси у прагненні до її реалізації; по-друге, нація, яка має власну авторитетну еліту і довіряє їй, почувається впевнено й оптимістично стосовно свого сучасного і майбутнього життя, що для українців, яким притаманний «принесений» у сучасність з історичної неволі комплекс меншовартості, є вкрай важливою практичною психологічною проблемою; по-третє, ніхто інший, окрім як патріотично налаштований представник народного проводу, може найкраще виконувати роль морального зразка, на прикладі якого вчитиметься застосовувати у конкретному індивідуальному служінні своєму народові найвищі моральні принципи та норми, широкий народний загал» [6, с. 190]. Цьому питанню – ролі освітнього чинника в церкві, а особливо освіченого духовного проводу вагоме значення надавав і митрополит Іларіон (професор І. Огієнко) вказуючи: «Ось тому й у теперішній час конче потрібно, щоб Священники, а особливо Ієрархи в Українській Церкві були тільки особи з вищою богословською освітою, бо якщо їхня освіта буде менша від освіти світської інтелігенції, то вони не матимуть потрібного авторитету» [4, с. 38]. Проте соціологічні дослідження, проведені шляхом опитування сучасних студентів богословських закладів УПЦ (читай – УПЦ МП), яка претендувала, та, мабуть, претендує і зараз на статус національної, дають вельми невтішні результати. Так, у монографії Н. Гаврілової «Сучасна релігійність. У що і як вірить молодь України» (2010 рік видання) зазначається, що саме студенти православних закладів мають розмиті уяву про догматичну базу релігійного комплексу [1, с. 68]. Неналежний освітній рівень священства, відсутність посвяти – такий стан духовного проводу. Чи може Православна церква, на яку так багато людей покладає надії, справді стати українським Мойсеєм для нації?

Чи, можливо, роль національної відіграє Греко-Католицька Церква, яка вже впродовж декількох століть є береговою мови, традицій, звичаїв? Але відповідь, напевно, не на користь і цій церкві, бо все ж більшість українців ідентифікують себе з православним культурним простором. Не розглядаються у статусі національної і традиційні протестантські церкви, хоча останні вирізняються значно вищим рівнем посвяти служінню і моральними принципами. Проте воному питанню вагомої ролі протестанти не надають. Та й служіння зведені до мінімуму в питанні обрядовості, що є не звичним для української сентиментальної душі.

Отже, окрема церква самостійно навряд чи може щось зробити для консолідації нації, хоча кожна з найбільших українських церков – православна, греко-католицька і протестантська є впливовою і активною в націєтворчих процесах. Варіанти вирішення цього питання, враховуючи українську специфіку, пропонуються відомими вітчизняними релігієзнавцями.

Так, професор інституту філософії НАН України Л. Филипович у Відкритому православному університеті Святої Софії-Премудрості у форматі круглого столу на тему: «Що українське Православ'я може дати Світовому Православ'ю і європейському Християнству?», який відбувся 1 липня 2016 року з цього приводу висловила таку думку: «...українська реальність представила нам абсолютно неможливе на сьогодні в Європі об'єднання, яке відбулося на Майдані. Маю на увазі, що, говорячи про відродження православ'я, ми не маємо забувати, що своїми власними православними силами нам це не вдасться зробити. Чому? Тому що дуже потужно про себе заявили інші церкви, які розділяють позицію православних. Я маю на увазі теж церкву східного обряду, це греко-католицька церква, в якій, можливо, є більше досвіду включеності в європейські процеси і володіння європейськими механізмами подолання розділеності. Це і протестантські церкви. Їх досвід теж є дуже важливим для України. Тому

саме на Майдані була зроблена спроба зробити деяку *модель громадянської церкви*, яка б не втратила ознаки конфесійної жодної з присутніх церков, але при цьому була витворена певна сума цінностей. Які були спільними для всіх, хто був присутній на Майдані» [11].

Відомий дослідник світових і релігійних процесів сучасності В. Єленський, наводячи в приклад чеський і східнонімецький варіанти, в яких церква здатна бути серйозною націєтворчою силою «не через проведення демаркаційних ліній з іншорелігійними спільнотами та мобілізацію колективного «ми» проти «вони», а надаючи політиці надійне моральне підґрунтя, збагачуючи її фундаментальними цінностями свободи, відповідальності й справедливості», доводить, що національний характер церкви реалізується «не тільки і не стільки через здійснення богослужіння національною мовою (хоча це, поза сумнівом, важливо), а головню через усвідомлення особливої відповідальності церкви за долю нації» [2, с. 58].

Інший сучасний вчений С. Здіорук пише: «На духовний потенціал певних конфесій і церков спирається багато народів світу... Проте для українців своя специфіка. Вони як цілісне етнонаціональне утворення не віднайшли себе в жодній із конфесій, будучи здавна і сьогодні залишаючись поліконфесійним народом». Тому ідея єдиної національної церкви, – стверджує дослідник, – є досить пафосною і патетичною, «не відповідною реальному буттю» [3, с. 80]. Тому, напевно, найоптимальнішим вирішенням питання про національну церкву і її роль у розбудові української нації буде модель, запропонована вченим: «Національна церква» зовсім не означає «єдина» для всієї нації і, звичайно, не є аналогом національно-державної релігії, хоча остання може формувати національну церкву. *А нація, природно, може мати будь-яку іманентно необхідну їй кількість конфесій або церков, які об'єктивно сприяють її збереженню, самовідтворенню та поступу»* [3, с. 83].

Отже, враховуючи український варіант поліконфесійності, той внесок, які за 25 років релігійної свободи в країні запропоновано різними церквами для блага своєї нації, вітчизняні дослідники все частіше пропонують статус «національної» віддавати тій церкві або навіть церквам, які справді працюють на процес збереження нації, продукування того духовного клімату, який зупинить розбрат, корупцію, алкоголізм, суїцид, натомість принісши високі євангельські ідеали. З позицій цивілізаційних, переступивши межу ХХІ століття, ми повинні пам'ятати, що основу справді демократичної, гуманної національної ідеї повинна становити система моральних цінностей, виголошених у Нагорній проповіді Христа [11]. Тільки тоді національна ідея може сприяти об'єднанню народу України, служити творчості й злагоди.

Література

1. Гаврилова Н. Современная религиозность. Во что и как верит молодежь Украины / Н. Гаврилова. – Сабрукен, 2010. – 140 с.
2. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття / В. Єленський – Львів : Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2013. – 504 с.
3. Здіорук С. Національна церква та національна релігія як форми духовного самовираження етносу / С. Здіорук // Релігія і нація в суспільному житті України і світу. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 73–87.
4. Іларіон, митрополит. Ідеологія Української Церкви. – Холм, 1944.
5. Липинський В. Релігія і Церква в історії України / В. Липинський – К. : Рада, 1995. – 96 с.
6. Недзельський К. Роль релігії і церкви в формуванні української національної еліти / К. Недзельський // Релігія і церква в сучасних українських реаліях. – К., 2007. – С. 190–199.
7. Релігія і нація в суспільному житті України і світу [ред. Л.О. Филипович]. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 187–207.
8. Яроцький П. Роль релігії у формуванні українського народу / П. Яроцький // Релігія і нація в суспільному житті України і світу. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 87–109.

9. Перший міжнародний круглий стіл Відкритого православного університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://orthodoxy.org.ua/data/u-sofyyi-kiyivskiy-vidbuvsyami-zharnarodniy-krugliy-stil-vidkritogo-pravoslavnoho>.

10. Релігійна мережа України: аналіз динаміки станом на початок 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/63066/.

11. Світоглядні основи української національної ідеї і сьогодення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.textreferat.com/referat-10699-1.html>.

Анотація

Спис О. А. Роль церкви у процесі націєтворення: український варіант. – Стаття.

У статті досліджується роль церкви у процесі формування української нації. Показано, що будь-які історичні спроби створити на українських землях єдину християнську національну церкву закінчувалися поразкою. А релігія часто була в історії то інтегруючим, то дезінтегруючим чинником. Автор відзначає вагомий вплив не цілої інституції, а високі духовні, інтелектуальні й організуючі складові окремих церковних провідників у процесі консолідуєчій ролі церкви в житті української нації. У статті доводиться, що українська нація не може бути об'єднаною церквою якогось одного напрямку християнства, навіть домінуючою православною. У висновку пропонується модель «національної церкви» саме для української нації. Суть моделі полягає у тому, що «національною церквою» може бути будь-яка церква або іманентно необхідна кількість конфесій, які об'єктивно сприяють впровадженню такого духовного клімату, який відродить націю.

Ключові слова: церква, національна церква, процес націєтворення, духовність, консолідація нації.

Аннотация

Спис О. А. Роль церкви в процессе формирования нации: украинский вариант. – Статья.

В статье исследуется роль церкви в процессе формирования украинской нации. Показано, что любые исторические попытки создать на украинских землях единую христианскую национальную церковь заканчивались поражением. А религия часто выступала в истории то интегрирующим, то дезинтегрирующим фактором. Автор отмечает весомое влияние не целой институции, а высокие духовные, интеллектуальные и организационные составляющие отдельных церковных лидеров в процессе консолидирующей роли церкви в жизни украинской нации. В статье доказывается, что украинская нация не может быть объединенной церковью какого-то одного направления христианства, даже доминирующей православной. В заключение предлагается модель «национальной церкви» именно для украинской нации. Суть модели заключается в том, что «национальной церковью» может быть любая церковь или имманентно необходимое количество конфессий, что объективно способствуют внедрению такого духовного климата, который возродит нацию.

Ключевые слова: церковь, национальная церковь, процесс формирования нации, духовность, консолидация нации.

Summary

Spys O. A. The role of the church in the formation of the nation: Ukrainian version. – Article.

This article researches the role of the church in the formation of the Ukrainian nation. It has been shown that any historical attempts to create unified national Christian church in the Ukrainian lands failed and religion has often appeared to be as either integrating or disintegrating factor. The author points out an important influence of high spiritual, intellectual and organizational components of individual church leaders, but not the whole institution, in the process of consolidation role of the church in the life of the Ukrainian nation. This article proves that the Ukrainian nation can not be united by one Christian church even dominant Orthodox. In conclusion, a model of “national church” just for the Ukrainian nation is proposed. The essence of the model lies in the fact that “national church” can be any church or inherently required amount of denominations that objectively promotes implementation of such a spiritual climate that will restore the nation.

Key words: church, national church, process of nation formation, spirituality, consolidation of the nation.